

INLEIDING

In dit vierde deel van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* - het laatste in deze serie dat onder redactie van ondergetekenden verschijnt - presenteren we opnieuw onderzoeksresultaten van vrouwen die een promotie in de theologie voorbereiden. De afgelopen jaren heeft een groeiende stroom vrouwen in Nederland een theologisch proefschrift voltooid: bijna veertig dissertaties tussen 1990 en 1996, meer dan in de hele voorafgaande periode (sinds 1913) bij elkaar! In deze uitgave geven we voorts informatie over achtergronden en nieuwe ontwikkelingen op het terrein van het theologisch onderzoek door vrouwen in Nederland. Belangrijk is op dit moment bovenal dat dit onderzoek een duidelijk eigen profiel krijgt. In een overzichtsartikel in het vorige deel van *Proeven* constateerde Anne-Marie Korte dat het van groot belang is voor de voortgang van Vrouwenstudies Theologie onderzoek om dit onderzoek zowel landelijk als plaatselijk onder te brengen in onderzoeksprogramma's 'op eigen titel'. Deze visie valt ook te vinden in de recente beoordeling van het theologisch onderzoek in Nederland door de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU). In deze beoordeling zijn bevindingen en aanbevelingen opgenomen over de ontwikkeling van onderzoek in Vrouwenstudies Theologie aan de theologische instellingen. De beoordelaars wijzen op het gevaar van het onderbrengen van vrouwenstudiesonderzoek binnen vakdisciplines alleen. Deze aanpak kan volgens hen de verdere ontwikkeling van Vrouwenstudies Theologie niet genoeg garanderen. Zij bevelen aan theologisch vrouwenstudiesonderzoek in facultaire en interfacultaire programma's een aparte positie te geven en zich als zelfstandige 'subdiscipline' te laten ontwikkelen om het creatieve werk van individuele vrouwen voort te kunnen zetten. In de achtergronden van deze uitgave van *Proeven* gaan we uitvoerig in op de inhoudelijke ontwikkelingen en perikelen van twee onderzoeksprogramma's 'in oprichting' op het gebied van Vrouwenstudies Theologie die in 1993 van start zijn gegaan.

Waar gaat het onderzoek dat we in dit nummer presenteren in concreto over? In de eerste afdeling zijn vijf artikelen te vinden die deel uitmaken van lopend promotie-onderzoek. We beginnen met een artikel van *Anja Kosterman*. Zij onderzoekt in "Tussen goed en kwaad" de ethische vooronderstellingen van Carter Heywards theologie van rechtvaardige relaties, met name de vooronderstelling van de mogelijkheid van het volmaakt goede. Kosterman acht deze veronderstelling vanuit Heywards eigen relationele ontologie niet houdbaar en vanuit feministisch perspectief niet vruchtbaar. Om het stellen van onhaalbare morele idealen en het psychologisch overvragen van mensen te vermijden, stelt Kosterman voor te onderscheiden tussen bereidheid het goede te doen en het vermogen het goede ook werkelijk te realiseren. Binnen een relationele theologie zou meer aandacht moeten komen voor de basis hiervan, de ontwikkeling van relationele vermogens en

vaardigheden in de vroege jeugd. Een tweede manco van Heywards theologie, dat volgens Kosterman op vergelijkbare wijze voortkomt uit de onwil imperfectie en beperktheid te aanvaarden, betreft een tweeslachtigheid in het denken over de God-mens relatie. Enerzijds is bij Heyward deze relatie het toonbeeld van wederkerigheid en gelijkwaardigheid, anderzijds stelt zij, door eenzijdige nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van mensen, God voor als volledig afhankelijk van menselijk handelen. Volgens Kosterman moet meer ruimte gelaten worden voor de menselijke afhankelijkheid van God. Daarvoor is niet alleen nodig de koppeling tussen God en almacht los te laten, maar ook het tot nu toe in feministisch theologische kringen vrijwel onaanvechten beeld van Gods volmaakte goedheid ter discussie te stellen.

Susanne Hennecke vraagt zich af wat een theologische lezing van de feministische discussie over vormen van vrouwelijke subjectiviteit oplevert. Deze vraag begeleidt haar bij het lezen van teksten van Luce Irigaray en Donna Haraway. Beiden ontwerpen post-structuralistisch beïnvloede concepten van vrouwelijke subjectiviteit. Hennecke zoekt naar de theologische implicaties van deze subjectopvattingen in verhouding tot God/het goddelijke. Zij onderzoekt de spanningen tussen de subjectopvattingen van Irigaray en Haraway en het belang daarvan voor een 'theologische' visie. Dit doet zij aan de hand van de stelling dat bij Irigaray en Haraway een feministische variatie van de discussie tussen Feuerbach en Barth te vinden valt. Hiervan uitgaande werkt Hennecke parallellen uit tussen Irigaray en Feuerbach enerzijds en Haraway en Barth anderzijds. Irigaray komt uit bij de noodzaak van de vergoddelijking van vrouwen/het vrouwelijke. Dat noch Feuerbach, noch Irigaray onvolmaaktheid en fragmentatie als positieve predikaten van het menszijn kunnen beschouwen, maakt dat Hennecke stilstaat bij een tweede ontwerp van vrouwelijke subjectiviteit, dat van Donna Haraway. Hennecke trekt parallellen tussen Haraway en Barth in hun afwijzing van de vergoddelijking van het moderne subject. Waar Barth het heeft over een 'ganz andere' God, ontwerpt Haraway een subject dat als het ware van de genade van een ander leeft. Haraway werkt haar ontwerp uit in onder meer een cyborg-jesuologie. Tenslotte evalueert Hennecke wat deze discussies over de verhouding God-mens en heilsleer opleveren bij het ontwerpen van vormen van vrouwelijke subjectiviteit.

Denise J.J. Dijk portretteert in haar artikel de feministisch-liturgische beweging in de Verenigde Staten van Amerika. Volgens Dijk gaat het hier in vergelijking met de situatie in West-Europa om een bijzonder actieve en invloedrijke vernieuwingsbeweging. Dijk brengt in kaart welke feministische stromingen en theologische ontwikkelingen aan het ontstaan van deze beweging hebben bijgedragen, waarbij zij in het bijzonder wijst op de betekenis van het zogenaamde 'evangelisch feminisme'. Zij schetst de belangrijkste centra, activiteiten en publicaties van de beweging zoals deze zich momenteel binnen en tussen verschillende kerken in de Verenigde Staten aan het ontwikkelen is. Dijk laat zien welke liturgische veranderingen de feministisch liturgische beweging binnen een groot aantal kerken in gang heeft gezet. Zij gaat hierbij met name in op de initiatieven voor inclusief taalgebruik. Vervolgens beschrijft zij de veranderingen die de beweging op gang brengt in de liturgiewetenschap. De eigen aanzetten van theologische vrouwenstudies liturgie liggen volgens Dijk bij de nadruk op horizontalisering van machts- en ruimtelijke

verhoudingen, het doorbreken van verstarde scheidslijnen tussen het heilige en het profane, en het centraal stellen van het vrouwelijk subject.

Angela Berlis gaat in haar bijdrage op zoek naar de 'oud-katholieke moeders' in de negentiende eeuw in Duitsland. In vigerende voorstellingen van het ontstaan en de beginfase van de oud-katholieke beweging zijn vrouwen nauwelijks aanwezig. Wat is feitelijk het aandeel van vrouwen geweest bij de vorming en consolidatie van de Oud-Katholieke Kerk in Duitsland? Volgens Berlis moet voor de beantwoording van deze vraag de specifieke levenscontext van vrouwen in beeld gebracht worden. Zij laat zien hoe de beperkte rechten van vrouwen binnen de zich vormende Oud-Katholieke Kerk voortvloeien uit de lage burgerlijke juridische status van vrouwen in het Duitse Keizerrijk. Tegenover deze uitsluiting op formeel niveau plaatst zij gegevens over de feitelijke aanwezigheid en activiteit van vrouwen in parochies en instellingen, die zij voor een groot deel uit archiefonderzoek te voorschijn heeft gehaald. Deelname van vrouwen aan oud-katholieke bijeenkomsten werd langs informele wegen mogelijk gemaakt, waardoor vrouwen in staat waren wel degelijk hun stempel te drukken op het oud-katholieke parochieleven. Bovendien gebruikte een aantal vrouwen binnen het kader van vrouwen toegestane publieke bezigheden eigen financiële en professionele middelen en contacten om oud-katholieke (vrouwen-)netwerken te stichten en steunen.

In "Een vrouwenspiegel" tenslotte onderzoekt *Magda Misset-van de Weg* de functie en achtergronden van het vrouwbeeld dat in 1 Petrus wordt geconstrueerd. Zij concentreert zich daarbij op de tot vrouwen gerichte vermaningen uit de huisregels die in deze brief worden aanbevolen. De methode van dit artikel is gedegen historisch-kritisch, de inzet gedreven feministisch: woede over de tot in onze tijd doorwerkende boodschap van ondergeschiktheid als het ware sieraad van de vrouw. Misset analyseert en bekritiseert pogingen deze boodschap glad te strijken dan wel te rechtvaardigen. Verklaringen van de tekst als zuiver strategisch en/of als positief missionair zijn niet alleen op historische en tekst-inherente gronden aanvochtbaar, ze mystificeren ook de inhoud van de concrete vermaningen en wat deze voor vrouwen betekenden. In navolging van andere feministische exegetes probeert Misset op het spoor te komen van deze betekenis voor vrouwen en stelt zij de vraag of het niet ook anders had gekund. In dit kader onderzoekt zij de verwijzing naar aartsmoeder Sarah. Omdat het beeld van Sarah als model van ondergeschiktheid niet te herleiden valt tot de Genesisstekst noch tot de joodse traditie moet de constructie hiervan in de eerste Petrusbrief zelf gezocht worden.

Deze onderzoeksfragmenten laten een versterking zien van tendensen in het theologisch vrouwenstudiesonderzoek die wij eerder signaleerden. Opnieuw vinden we het toepassen en verfijnen van seksespecifieke vraagstellingen, het sterk naar voren halen van (de betekenis van) bronnen van vrouwen, en het zoeken naar vorm en uitdrukking van een eigen theologische identiteit. Van deze aanpak is met name sprake waar nieuwe onderzoeksterreinen ontsloten worden: liturgiewetenschap (Denise Dijk) en vrouwengeschiedenis op het terrein van de Oud-Katholieke Kerk (Angela Berlis). Dit laatste onderzoek bevindt zich in een reeks van eerdere publicaties in *Proeven* waarin gespeurd werd naar het aandeel van vrouwen in de recente kerk- en theologieggeschiedenis. Waar we eerder naast vrouwengeschiedenis-

vraagstellingen, het zelfverstaan als vrouw en theoloog (Freda Dröes) en de sociologische positie van vrouwen als buitenstaanders (Marieke Osterman) als invalshoek zagen, is het ditmaal de rechtspositie van vrouwen in staat en kerk waarmee het aandeel van vrouwen belicht wordt. Bij het onderzoek naar het ontstaan en de doorwerking van de feministisch-liturgische beweging in de Verenigde Staten is de invalshoek zo gekozen dat de onderlinge samenhang van, en wisselwerking tussen sociale vernieuwingsbeweging, kerkelijke praktijk en academische wetenschap als verschillende contexten waarin vrouwen tegelijkertijd participeren in beeld komt.

Ook de andere drie artikelen zijn te lezen als voortzetting van een ontwikkeling die we in het vorige deel van *Proeven* opmerkten. De bijdragen van Susanne Hennecke, Magda Misset-van de Weg en in bijzondere mate die van Anja Kosterman getuigen van een intern discussieveld dat met name binnen systematisch-theologische vrouwenstudies ontstaan is. Zij laten zien dat het van toenemend belang is om kritisch onderzoek te doen naar veronderstellingen en uitgangspunten van feministisch-theologische visies en standpunten die al een zekere inburgering hebben ondergaan. Alle onderzoeksfragmenten tezamen maken duidelijk dat oriëntatie op en discussie met het Noord Amerikaanse feministisch-theologische discours nog steeds een aanzienlijke rol speelt, maar zeker niet de overhand heeft.

Opmerkelijk verschijnsel in een aantal van de onderzoeksfragmenten is de terugkeer van God als onderwerp van begeesterde discussies binnen Vrouwenstudies Theologie. Deze belangstelling zien we ook in de Nederlandse onderzoeksprojecten en in het proefschrift van Inez van der Spek die in de tweede afdeling ter sprake komen. Het zijn hierbij niet bovenal de geslachtskwestie met betrekking tot God en/of de geseksueerde representaties van het goddelijke die centraal staan, in kritische of in (de)constructieve zin, zoals we in het vorige deel van *Proeven* zagen (Anne-Claire Mulder, Denise Dijk). De speurtocht naar en ontdekking van vrouwelijke subjectiviteit geeft aanleiding tot een andere, hernieuwde interesse, namelijk voorzover zij ertoe leidt letterlijk en figuurlijk ruimte te willen of moeten maken voor de gebrokenheid, chaos, fragiliteit en ambiguïteit die in het dagelijks leven van veel 'minder bevoorrechten' onophefbare realiteiten zijn. De hernieuwde interesse voor God die hieruit voortvloeit, betreft niet een God die deze gebrokenheid, chaos, fragiliteit en ambiguïteit opheft, wegneemt of glansrijk overstijgt, maar met wie temidden hiervan te leven valt.

Deze benadering valt in verband te brengen met een algemene ontwikkeling binnen Vrouwenstudies Theologie waarop zowel postmoderne als niet-westerse feministische oriëntaties van invloed zijn. Deze oriëntaties stellen het westers feministisch gedachtegoed onder kritiek wat betreft de onkritische overname van westerse, met name verlichtings-opvattingen van subjectiviteit en rationaliteit. Deze kritiek wordt in toenemende mate serieus genomen en verwerkt binnen westerse feministisch-theologische discussies, maar zij leidt wat Nederland betreft nog maar nauwelijks tot expliciete uiteenzetting met niet-westerse feministische theologie.

De tweede afdeling van deze uitgave begint met de boven aangekondigde artikelen over de twee onderzoeksprogramma's 'op eigen titel', een landelijk en een plaatselijk, die beide in 1993 van start zijn gegaan. *Jonneke Bekkenkamp en Maaïke de Haardt* doen verslag van de stand van zaken van het landelijk onderzoekspro-

gramma Vrouwenstudies Theologie rond het thema lichamelijkheid. Zij brengen recente Nederlandse feministisch-theologische publicaties over dit thema in kaart met behulp van vier richtvragen. Deze vragen luiden: Wat wordt onder lichamelijkheid begrepen en wat is de relatie tussen lichamelijkheid en respectievelijk subjectiviteit, geslachtelijkheid en transcendentie? De auteurs laten zien waarover consensus bestaat en waar de meningen uiteen gaan. De vier richtvragen dienen tegelijk als een aanzet voor de ontwikkeling van een gemeenschappelijk theoretisch kader voor het programma in oprichting dat voorlopig de titel 'Lichamelijkheid, religie en sekse' draagt.

Anne-Marie Korte beschrijft de voortgang van het multidisciplinair vrouwenstudies-onderzoeksproject getiteld "Vrouwen verhalen wonderen" aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht. Kenmerkend voor dit project is dat het bestaat uit deelne(e)m(st)ers uit theologische en godsdienstwetenschappelijke disciplines voor wie vrouwenstudies een verschillende prioriteit heeft. Korte schetst de opzet, werkwijze en inhoudelijke ontwikkelingen van dit project en geeft als besluit een aantal evaluerende conclusies. Een belangrijke stap in het ontwikkelen van inhoudelijke samenhang in het project is gezet door niet zozeer te focussen op wonderen als gebeurtenissen maar op wondervertellingen en op scenario's van wonderen uitgaande van het idee dat de vertelling het wonder maakt.

De wassende stroom van promoties van vrouwen in de theologie waarvan we in het vorige deel van *Proeven* melding maakten houdt nog steeds aan. Het betreft hier zowel vrouwen die in een theologische discipline promoveren als dissertaties op het gebied van Vrouwenstudies Theologie. Wij rapporteren hierover in het voortgezette overzicht van in de theologie gepromoveerde vrouwen in Nederland. *Inez van der Spek*; onlangs in Utrecht gepromoveerd, presenteert een samenvatting van haar dissertatie-onderzoek, dat getiteld is "A Momentary Taste of Being. Female subjectivity, the divine and the science fiction of James Tiptree, Jr".

In de "kroniek" doet *Caroline Vander Stichele* verslag van de seminars met Elizabeth Schüssler Fiorenza, Luise Schottroff en Delores Williams die in 1994 en 1995 werden gehouden. Deze seminars waren georganiseerd vanuit het landelijk onderzoeksprogramma "Lichamelijkheid, religie en sekse" in samenwerking met theologische instellingen en organisaties. Ze werden opgezet ter internationalisering van het Nederlandse onderzoek op het gebied van Vrouwenstudies Theologie. Presentatie van en discussie over het werk van Nederlandse onderzoek(st)ers vormden het hoofdbestanddeel van de bijeenkomsten. Het seminar met Delores Williams was meer dialogisch opgezet rond thema's en vraagstellingen die door de deelnemers aan Williams voorgelegd werden. Op grond van haar verslag van de onderzoeks-presentaties concludeert Vander Stichele dat het hier om een initiatief gaat dat voortzetting verdient. De vormgeving van deze seminars zou echter nader bekeken moeten worden om meer daadwerkelijke uitwisseling van en discussie over onderzoek mogelijk te maken.

Aan het eind van de tweede afdeling geven we een aanvulling op het overzicht van lopend (promotie-)onderzoek van OPP-leden dat we in de drie vorige delen van *Proeven* gepubliceerd hebben. Een lijst met recente publicaties van OPP-leden

(1993-1995), samengesteld door *Marian Papavoine* besluit de inhoud van deze uitgave van *Proeven*.

Zoals vermeld is dit de laatste uitgave van *Proeven* die onder redactie van ondergetekenden verschijnt. De serie wordt voortgezet met een gewijzigde redactie, en ook de formule van *Proeven* zal enigszins bijgesteld worden. Gezien het grote aantal inmiddels gepromoveerde vrouwelijke theologen zullen meer artikelen van gepromoveerden deel gaan uitmaken van volgende uitgaven. Rest ons te zeggen dat we benieuwd zijn naar het vervolg van deze serie die naar we hopen spreekbuis en discussieplatform blijft van Vrouwenstudies Theologie onderzoek in Nederland.

Anne-Marie Korte
Marian Papavoine
Jonneke Bekkenkamp
Freda Dröes